

Олеся Жданович

**Філософські вчення у ранній Візантії:
пошуки сенсу буття**

У статті розглядається основні аспекти пошуків сенсу буття у ранньовізантійському суспільстві. Аналізуються окремі культу і віровчення, популярні у населення східних провінцій імперії з початку IV ст. до VI ст.

Ключові слова: *рання Візантія, віровчення, культу, ідеологія*

В статье исследуются основные аспекты поисков смыслов бытия в ранневизантийском обществе. Анализируются отдельные культы и верования, популярные среди населения восточных провинций империи начала IV в. до VI в.

Ключевые слова: *ранняя Византия, верования, культы, идеология*

The article deals with the main aspects of search for meaning in life in the early Byzantine society. Analyzed certain rites and beliefs, popular in the eastern provinces of the empire of the population from the beginning 4th century to 6th century.

Keywords: *Early Byzantine, beliefs, cults, ideology*

Актуальність тематики, пов'язаної з історією раннього християнства, не викликає заперечень. Особливо гостро це питання стоїть у вітчизняній історичній науці, де спеціальних наукових досліджень, присвячених питанням взаємин держави й церкви, а тим паче, аналізу різних течій у ранньому християнстві, на жаль, дуже мало.

Основним завданням статті є розкриття сутності філософсько-ідеологічних пошуків у ранньовізантійському суспільстві, ідеологічне життя у якому являло собою надзвичайно складне і цікаве явище.

У III — на початку IV ст. християнство вже посідало провідне місце в конгломераті різноманітних вірувань і релігійних течій на території Римської імперії. Популярність нової релігії засновувалась на кількох важливих аспектах. По-перше, на цілісності імперії, населення якої, незважаючи на строкатий склад, відзначалося віротерпимістю та водночас усвідомлювало себе єдиним римським народом, який мав єдину спільну державну мову. Замішана на іудаїзмі та тих багатьох східних культурах, які були добре відомі

значній частині населення східних провінцій Римської імперії, нова релігія була цілком органічно вписана в реалії тогочасного римського суспільства. По-друге, поширенню і популяризації християнства сприяла розвинута комунікаційна система імперії. По-третє, ще однією причиною швидкого поширення християнської релігії в суспільстві стала криза традиційної античної релігії. В умовах економічної й соціальної нестабільності на фоні масштабної кризи III ст., в ситуації ідеологічного розброду, християнство було сприйняте значною частиною народу великої поліетнічної імперії. Його догмати проголошували рівність усіх людей перед Богом, руйнували етнічні й соціальні перепони в суспільстві. По-четверте, християнство не було чимось принципово новим для більшості громадян. Історичний розвиток Римської імперії у I–III ст. підготував суспільство до сприйняття християнських ідей.

Зміна політичної системи у Римі в I ст. н. е. у зв'язку з переходом від республіканської до імператорської форми правління спричинила появу кризових тенденцій в усіх сферах суспільного життя. Відбувалася централізація державних політичних установ, формувався розгалужений бюрократичний апарат, значну роль у державній організації почали відігравати військові структури. Традиційні органи влади поступово втрачали своє значення. Наприклад, сенат перестав виконувати свої політичні функції, хоча сенатори ще мали досить високий статус в імперії. Муніципальні курії перетворилися на фіскальні органи нового режиму.

Усі ці перетворення призвели до негативних змін у житті суспільства. Особливо відчутно вони проявились у народів завойованих Римом територій. Колишній політичний порядок захоплених країн було знищено, а римські нововведення неоднозначно, а частіше вороже сприймалися населенням різних регіонів. Це неминуче відбивалося на духовному, ідеологічному і культурному житті суспільства. Втрата віри у власні сили, пошуки сенсу буття формували потяг до різноманітних містичних культів, ворожінь, магії. Таким чином, ще у I ст. н. е. виник своєрідний ідеологічний вакуум, котрий залишався незаповненим аж до початку IV ст., хоча спроби його заповнити були досить активними і мали неоднозначні наслідки.

Римська імперія останньої третини III — початку IV ст. переживала свої не найкращі часи. Внутрішньополітична ситуація в країні позначилась громадянськими війнами, військовими переворотами та численними політичними вбивствами. Зовнішні кордони імперії були недостатньо захищені. Варварські племена з півночі та зі сходу здійснювали вторгнення на території римських провінцій, майже не зустрічаючи опору. Армія була не в змозі захистити свою країну від нашествия чужинців. Усі сфери суспільного життя були охоплені глибокою загальною кризою¹.

---

¹ *Сергеев И.П.* Римская империя в III в. нашей эры. Проблемы социально-политической истории. — Харьков, 1999; *Штаерман Е.М.* Кризис рабовладельческих

Криза перехідного етапу досить сильно позначилась на ідеологічній сфері суспільного буття. Для значної частини населення імперії світ здавався недосконалим, сповненим зла й несправедливості. Нестабільність і невизначеність завжди породжує віру людей у потойбічне, змушує приписувати всі свої біди силам зла, знімаючи відповідальність з себе і перекладаючи її на якусь субстанцію, яку неможливо збагнути й пояснити. В цей період дуже поширеною стала віра в чаклунство, магію, віщунів, замовляння, різноманітні дива². При цьому, у свідомості римлян спокійно уживалися абсолютно різні магичні вірування. Це свідчило про потребу людей вірити у щось, що могло б забезпечити їм спокій і стабільність, однак поки що відбувались лише коливання від одного культу до іншого, пошуки тієї єдиної ідеологічної основи, на якій можна було б побудувати нове суспільство.

В цьому розмаїтті магичних вірувань слід звернути детальнішу увагу на розповсюдження на території Римської імперії неоплатонізму. Неоплатонізм зародився у III ст. н. е. в Александрії. Це вчення, в основу якого покладено теорію Платона з елементами філософії Аристотеля, стоїцизму і піфагореїства, вважається однією з останніх великих філософських систем античності³.

Неоплатонізм став своєрідною філософською відповіддю на ідеологічні пошуки римського суспільства в межах античного світогляду⁴. Причому, не усього суспільства, а лише тієї високоосвіченої його частини, котра могла розмірковувати над сенсом буття і над духовними потребами. Система релігійного світогляду в неоплатонізмі ґрунтувалася на вченнях видатних попередників — давньогрецьких філософів Піфагора, Зенона, Аристотеля, і особливо Платона. Сутність цієї системи полягала в уявленні про незбагнений абсолют, котрий за допомогою еманцій відтворює все існуюче у світі⁵. Неоплатоніки прагнули відновити рівновагу між внутрішнім світом людини і зовнішньою дійсністю. У цьому вченні поєднались містика і логіка,

---

отношений в западных провинциях Римской империи в III в. н. э. — М., 1957; Дьяков В.Н. Начало политического кризиса Римской империи (180–235 гг.) // Ученые записки МГПИ. — М., 1957. — Т. 104. — Вып. 5. — С. 32–58; Сюзюмов М.Я. К вопросу о кризисе в Римской империи в III в. // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1978. — Вып. 15. — С. 5–22.

² *Jacobs M.* Das Christentum in der antiken Welt. Von der Fruhkatholischen Kirche bis zu Kaiser Konstantin. — Göttingen, 1987. — S. 36.

³ Детальніше про неоплатонізм див.: *Jacobs M.* Das Christentum in der antiken Welt... — S. 102–104; *Lorenz R.* Arius judaizus? Untersuchungen zur dogmengeschichtlichen Einordnung des Arius. — Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen. — S. 62–64; *Simon M.* Virtus Israel. — Paris, 1964. — S. 16–31.

⁴ *Ранович А.Б.* Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. — М., 1990. — С. 240.

⁵ *Федосик В.А.* Киприан и античное христианство. — Минск., 1991. — С. 12.

потойбічне і реальне, ірраціональне і раціональне начала. В основу неоплатонізму було покладено ієрархічну систему існування світу.

Початки неоплатонізму пов'язують насамперед з ім'ям Плотіна (203–269/270). Проте забувають про Аммонія Сакка. Він був викладачем однієї з філософських шкіл Александрії в Єгипті. Його лекції користувались значною популярністю. Відомо, що серед його слухачів був сам Оріген⁶. Однак, найвідомішим учнем Аммонія Сакка став єгиптянин Плотін, котрий почав відвідувати школу близько 232 р., після того, як Оріген вже виїхав з Александрії до Палестини. Саме Плотін вважається родоначальником неоплатонізму як вчення. У 243 р., вже після смерті свого вчителя Аммонія Сакка, він узяв участь у поході імператора Гордіана проти персів. Можна припустити, що головним мотивом участі філософа у цій кампанії стало бажання ознайомитись з перськими та індійськими віровченнями й культурами. Після походу, який виявився невдалим, Плотін оселився в Римі, де одразу ж організував філософський гурток.

Лекції філософа були дуже популярними серед вищих посадових осіб імперії. Їх відвідували члени імператорської родини і навіть сам імператор Галлієн цікавився новим вченням. До школи Плотіна приходили також гностики і християни, котрі знаходили у його поглядах багато спільних рис зі своїми релігійно-філософськими переконаннями. Філософ залишив по собі збірку трактатів під назвою «Еннеади», які він почав писати вже наприкінці свого життя. До нашого часу дійшли 54 трактати, розміщені в шести книгах, супроводжених біографією Плотіна, написаною найвидатнішим його учнем Порфирієм. Плотін засуджував тих, хто вважав світ злом тільки через те, що в ньому несправедливо розподілені влада і багатство. У цій нерівності винні самі бідняки й знедолені через свою ліню і нездатність зробити якісь дії, направлені на знищення зла, щоб позбавитись таким чином свого пригнобленого статусу. Навпаки, вони покійно чекають на те, щоб хтось за них зробив їх щасливими. Своєю слабкістю і бездіяльністю вони порушують гармонію і не дотримуються волі богів. У неоплатоніків людина наділена свободою волі і здатна відповідати за свої вчинки⁷. Неоплатонізм мав деякі спільні риси з християнським віровченням: це насамперед віра в Абсолют, в Єдине, уявлення про посередників між ним і людською душею, визнання безсмертя душі, утвердження пріоритету духовного (добра) над матеріальним, тілесним (зло)⁸.

Серед учнів Плотіна найвідомішим став Порфирій з Тіру Фінікійського, знаменитий біограф і видавець творів свого вчителя⁹. Деякі дослідники

⁶ Дюшен Л. История древней Церкви. — М., 1912. — С. 367.

⁷ Штаерман Е.М. Кризис античной культуры. — М., 1975. — С. 157–161; *Его же*. Социальные основы религий древнего Рима. — М., 1987. — С. 277–280.

⁸ Старокадомский М.А. Неоплатонизм и христианство // Богословские труды. — М., 1974. — № 12. — С. 216.

⁹ Дюшен Л. История древней Церкви. — С. 368.

вважають його одним з найбільш видатних і ерудованих критиків християнства¹⁰. Неоплатонізм Порфірія значною мірою був зосереджений на магії. Для філософа інших, доступних для пізнання Бога, засобів було вже недостатньо. Послідовники неоплатонізму Порфірія визнавали існування нижчих богів і різноманітних демонів. Однак, на відміну від християн, концепції єдиного Бога-Отця у них не існувало¹¹.

В.П. Оргиш стверджував, що найважливішим історичним завданням неоплатонізму був захист здобутків античної думки від впливу християнства¹². Цю тезу не можна сприйняти повністю. Виходячи з ситуації, що склалась у римському суспільстві у III ст. (глибока криза, втрата сенсу буття, зневіра у традиційних богах, владі, своїх силах), неоплатонізм, як і багато інших філософсько-релігійних течій того часу, у тому числі й християнство, своєю метою сповідував пошук ідеологічного підґрунтя, здатного витягнути людей з духовної прірви, дати насагу до життя і гармонійного розвитку. Завдяки популярності неоплатонізму в Римській імперії нове трактування отримала магічна практика. У неоплатонічному прочитанні магія розглядалась як спосіб спілкування з духами і демонами — посередниками між людиною і богом. Це виправдовувало дихотомічне розходження чаклунства і філософської магії.

Як традиційна ознака «смутного» часу, значною популярністю серед населення імперії користувалась віра в рок, долю, провидіння, фатум. Фаталізм підготував підґрунтя для швидкого поширення такої специфічної форми вірування, як астрологія. Ранньохристиянський апологет Тертуліан писав: «Між людськими заняттями не можна не помітити деяких мистецтв чи професій, які сприяють ідолопоклонству. Про астрологію навіть говорити не варто, але оскільки один з них вирішив виправдати себе тим, що продовжує займатись цією професією, то я маю намір сказати тут кілька слів з цього приводу. Я не скажу, щоб розміщувати імена хибних богів у небі, приписувати їм ніби всю могутність і відхиляти людей від складання молитов богу, навіюючи їм віру, що ніби їх доля незмінно визначена зорями, — щоб усе це було рівносильне поклонінню хибним богам. Але я стверджую, що астрологи у даному випадку уподібнюються тим янголам, котрі відійшли від бога для зваблення роду людського...»¹³.

Астрологи стверджували, підкріплюючи свої доводи математичними розрахунками, що абсолютно всі події на Землі відомі заздалегідь. Все, що має відбутися, відбудеться, попри будь-які спроби людини щось змінити.

---

¹⁰ *Ранович А.Б.* Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. — М., 1990. — С. 240.

¹¹ Там же.

¹² *Оргиш В.П.* Античная философия и происхождение христианства. — Минск, 1986. — С. 132.

¹³ Tertullian De idol., IX.

Астрологія відкрито практикувалась у суспільстві, незважаючи на офіційну заборону: «... астрологи вигнані з Римської імперії з усіма своїми служителями. Їм заборонений в'їзд до Риму та до усієї Італії, подібно до того, як тим, хто на них сподівається, заборонений доступ до неба. Доля цих вчителів та їхніх учнів — заслання»¹⁴.

Тертуліан, засуджуючи астрологію, тісно пов'язує її з магією, зазначаючи, що ці два вчення прийшли до Риму зі Сходу. Він не бачить підстав якось виправдовувати ці антихристиянські культу: «Правда, звідарі першими сповістили про народження Ісуса Христа і першими принесли йому дари... Але що з того? Невже через це треба сприяти релігії магів і астрологів? Ні!»¹⁵ Існування магії допускалось, за словами Тертуліана, до появи Святого Писання. А вже після народження Христа не може бути й мови про «обчислення днів людських за розташуванням зірок»¹⁶.

Отже, засудження магії і астрології відбувалось прибічниками християнського вчення, натомість серед більшості людей, не виключаючи навіть і самих християн, ці культу викликали разом острах і стійку віру в них. Це можна легко пояснити тим, що все містичне і незрозуміле завжди викликає підвищений інтерес. Особливо це стосується простих людей, не обтяжених інтелектуальними рефлексіями і додатковими розмірковуваннями. Той же Тертуліан писав: «... Симон-волхв, хоча вже й повернувся у християнство, залишався однак, під впливом свого хибного вчення до такої міри, що для збільшення своєї магичної влади хотів купити силу роздавати дари святого духа посередництвом рукопокладення; але апостоли прокляли його за це і усунули від спілкування з вірними...»¹⁷.

Серед розмаїття вірувань і культів особливо помітно виділялись різні східні релігійні практики. Одним з таких культів був мітраїзм, що поширився на території Малої Азії ще у I ст. до н. е.¹⁸ як відгалуження іранського зороастризму. Це віровчення поширилося спершу у східних областях Малої Азії, у Вірменії, Каппадокії, Понті й Кілікії, адаптувалось до місцевих ідеологічних реалій. Згодом, у II–III ст. іранський культ розповсюдився на всю територію імперії від Дунаю до Рейну, популяризувався у Британії, Іспанії, Африці та Італії¹⁹. Однак були й такі регіони, в яких новий культ не прижився серед населення через стійку й непохитну віру у свою традиційну

¹⁴ Tertullian De idol., IX.

¹⁵ Tertullian De idol., IX.

¹⁶ Tertullian De idol., IX.

¹⁷ Tertullian De idol., IX.

¹⁸ *Свенцицкая И.С.* Раннее христианство: страницы истории. — М., 1987. — С. 40.

¹⁹ *Ковалев С.И.* Основные вопросы происхождения христианства. — М.–Л., 1964. — С. 142; *Колосовская Ю.К.* Римский провинциальный город, его идеология и культура // *Культура Древнего Рима.* — М., 1985. — Т. 2. — С. 201–205.

стародавню релігію. Це були єгипетські й сирійські провінції Римської імперії²⁰.

Сутність мітраїзму полягає в концепції поклоніння богу-Сонцю, за допомогою якого Мітра оберігає світ і бореться з силами зла. Мітра вважався одним з найближчих помічників зороастрійського бога добра Ахура Мазди. Саме у формі мітраїзму зороастризм був поширений на територіях від Середньої Азії до Атлантичного океану. Мітра виступав своєрідним посередником між двома антагоністичними силами — добром в особі Ахура Мазди і злом, втіленим Аріманом²¹. Поки Мітра охороняє вселенський порядок, людина має допомагати йому у цьому: слідувати морально-етичним нормам і правилам, бути законослухняною і шанувати богів. Кожна особистість у мітраїзмі має право обирати між добром та злом, беручи відповідальність за свої вчинки тільки на саму себе. В основі етики праведника лежать добрі думки, добрі слова і добрі справи.

Як бог сонця, Мітра починає свій небесний шлях з міфічної гори Хари. За переказами, він народився у скелі цієї гори, тримаючи факел у лівій руці, а ніж у правій. Одразу ж після його народження до скелі прийшли пастухи з дарами побачити і вшанувати дитину, котра народилася, щоб врятувати світ від зла²². Неозброєним оком видно паралелі між переказом про народження Христа. Недаремно мітраїзм у III — на початку IV ст. був одним з головних ідеологічних суперників християнства.

Вшанування культу Мітри вражає своїми розмахами. Йому приносили в жертву білу тварину, дикий рис, пряжене молоко, відварене на пару м'ясо. На честь свого бога мітраїсти влаштовували пишні свята. Одним з найбільших таких свят був день народження Мітри, що святкувався у день зимового сонцестояння. Культ Мітри користувався популярністю переважно серед нижчих прошарків населення. Мітра в очах простого люду виступав уособленням єдиного борця проти сил зла, єдиного бога-спасителя²³. Мітраїстські богослужіння відбувалися у підземеллях, на стінах, як правило, висіло скульптурне зображення Мітри, котрий заколює ножем бика. Цей символічний ритуал відтворював легенду про створення світу. Усі віруючі у мітраїзмі поділялись на сім розрядів: Ворони, Таємні, Воїни, Леви, Перси, Вісники Сонця та Отці. Для переходу з одного розряду в інший необхідно було пройти спеціальний обряд ініціації. Мітраїстські общини були малочисельними, однак їх нараховувалося досить багато. Тільки у Римі існувало близько 60 культових місць мітраїстів.

Мітру особливо вшановували у прикордонних районах Римської імперії, серед римських легіонерів. Солдати вважали Мітру своїм покровителем і

²⁰ Дюшен Л. История древней Церкви. — С. 364.

²¹ Геффкен И. Из истории первых веков христианства. — СПб., 1908. — С. 76–78.

²² Там же. — С. 78.

²³ Свеницкая И.С. Раннее христианство... — С. 40.

захисником. Більше того, цей культ принесли до імперії зі Сходу як раз легіонери. Дослідник Л. Дюшен вбачає таку популярність мітраїзму в середовищі солдатів через толерантне, а іноді й позитивне ставлення до нього з боку влади²⁴. Мітраїзм, як і всі інші релігійні вірування і культу, що розповсюдились на теренах Римської імперії у III ст., був пристосований до реалій цього строкатого суспільства, увібрав у себе риси як офіційної на той час римської релігії, так і багатьох інших популярних серед населення найрізноманітніших вчень.

Окремо слід торкнутися питання схожості мітраїзму з християнством. Дозволимо собі на даному етапі нашого дослідження не виокремлювати його серед інших поширених в імперії культів, бо, незважаючи на подальшу його долю, в ті часи воно ще нічим особливим не відрізнялось за значенням і популярністю у населення. Мітраїзм і християнство за своїми основними ідеями і постулатами були дуже подібними. Мітра, як головний пророк мітраїзму, і Христос, як християнський месія, обидва позиціонуються як посередники між вищим божеством і людиною, вони є уособленням добра і борцями зі злом. Прибічники іранського культу, так само як і християни, вірили у безсмертя душі і сподівалися на воскресіння тіла. І ті й інші вшановували Неділю та свято Різдва, котре відзначали в один і той самий день²⁵. Можливо, саме завдяки такій схожості з мітраїзмом, а також в силу інших різноманітних причин, про які ми скажемо трохи згодом, християнство і перемогло у релігійно-ідеологічних пошуках у римському суспільстві і стало у IV ст. єдиною державною релігією. Бо основи єдинобожжя, доступні людям у зрозумілому для них варіанті через культ Мітри, були закладені, отже сприйняти християнство та зрозуміти його постулати було для більшості населення, особливо східних провінцій, все ж таки не надто складно.

Офіційна державна релігія імперії не була однорідною і чітко сформованою²⁶. Вона являла собою хаотичну суміш місцевих культів. У Римі співіснували вірування усіх підкорених і завойованих народів, панували традиційні цінності того чи іншого етносу. Усе це характеризувало римську релігію як інтернаціональну за своєю суттю. Однак такий інтернаціоналізм не ніс нічого доброго. Адже єдиної, чітко оформленої ідеології, так потрібної для успішного управління, не існувало. Тому говорити про єдину офіційну релігію у III ст. можна лише дуже і дуже формально.

В різних куточках імперії превалювали свої релігійні уподобання: у Британії і Галлії кельти вклонялися духам священних дерев і джерел; в

---

²⁴ Дюшен Л. История древней Церкви. — С. 364.

²⁵ Геффкен И. Из истории первых веков христианства. — С. 78.

²⁶ Детальніше про це див.: Немировский А.И. Идеология и культура раннего Рима. — Воронеж, 1964; Штаерман Е.М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи. — М., 1961.

Африці головним божеством була небесна богиня Карфагена; у Малій Азії — різноманітні варіанти богині Великої матері та її маленького сина й коханого; у Сирії існували місцеві Ваали — боги родючості; єгиптяни традиційно вклонялися своїм стародавнім богам і шанували священних тварин. Об'єднання цього складного розмаїття релігійних вірувань в єдину загальноримську релігію досягалося за рахунок привласнення регіональним богам грецьких та римських імен в залежності від регіону²⁷. В Італії та римських колоніях і провінціях вклонялися богам римського пантеону, а у Греції, Македонії і стародавніх грецьких містах на кордоні з Малою Азією — грецьким богам.

Виник так званий релігійний синкретизм (теокразія*). Це, звичайно, підривало підвалини традиційного римського культу, однак при цьому становило цілком органічне явище в державі таких розмірів і поліетнічності, якою була Римська імперія у III ст. Теокразія — це те ключове поняття, що пояснює усі ці пошуки і суспільні рефлексії.

Однією з вагомих складових римської релігії був культ генія імператора. Його поява і розквіт припадають на початок періоду інтенсивних і успішних завоювань Римом сусідніх територій. Для того, щоб утримати в покорі широкі маси доволі строкатого населення, у тому числі й приєднаного під час завоювань, необхідно було централізувати владу і створити ідеологічне обґрунтування імперської політики²⁸. Провідні політичні діячі Риму, інтерпретуючи грецьку та римську міфологію на свою користь, стали претендувати на божественне походження, особливе заступництво богів та особливе місце у потойбічному світі. Імператори ототожнювали себе з богами, а своїх дружин з богинями. З середини III ст., з поширенням на території імперії культів, правителі стали співвідносити себе з божествами цих культів.

Особливість релігійного світогляду римлян у межах офіційної релігії полягала у вузькому практицизмі та утилітарному характері спілкування з божеством. Верховні боги були дуже віддаленими від простого люду. Священнодійства поділялися на приватні і загальнонародні. Вплив філософської думки особливо сильно позначився на релігійних поглядах римської аристократії та інтелігенції, котра була широко обізнана з кращими зразками пізньої грецької філософії, епікурейством, стоїцизмом тощо. Римська ж традиційна віра втратила своє значення серед цих категорій суспільства і могла тільки драгувати своїми безглуздими міфами і постулатами. Неприйняття римської державної релігії великою кількістю населення країни, особливо освіченими її прошарками, призводило до втрати нею

---

²⁷ Джонс А.Х.М. Гибель античного мира. — Ростов-на-Дону, 1997. — С. 35–36.

* Θεός — бог; κράσις — змішання, з'єднання.

²⁸ Преображенский П.Ф. Тертуллиан и Рим. Опыты по истории первохристианства и раннехристианской Церкви. — М., 1926. — С. 18.

свого колишнього значення. Немало посприяв цьому і той факт, що вище духовенство загальноримського культу належало здебільшого до аристократії.

Отже, на III ст. можна простежити таку картину: простий народ дедалі більше схилявся до сповідання різноманітних магічних культів, використання східних релігійних практик, аристократична верхівка та так звана розумова еліта схилялись до філософських пошуків ідеалу релігійного вчення. Проте вже ніхто в Римській імперії не сприймав офіційну релігію серйозно. Загальноримська релігія номінально збереглась тільки як офіційна політична ідеологія, однак суспільство вона вже не задовольняла²⁹. У II ст. античний світ підкорила нова філософсько-релігійна система — гностицизм*. Він являв собою досить дивну і яскраву суміш іудаїзму, різноманітних релігійних уявлень та містичних віровчень на базі популярних синкретичних рухів того періоду³⁰.

Дискусійним і складним є питання зв'язку гностицизму з християнством. Деякі дослідники навіть висували й обґрунтовували концепцію походження християнства від гностицизму³¹. Інші вчені доводили, що гностицизм значною мірою вплинув на формування філософських основ і обрядів релігії Христа³². Цікаву гіпотезу щодо гностицизму висунув О. Хосроєв, трактуючи його як цілком конкретне релігійне явище — християнські, здебільшого дуалістичні рухи перших століть нової ери. Вони характеризуються такими основними рисами, як претензія на володіння знанням (гнозисом), отриманим через одкровення, протиставлення себе усім іншим християнам, котрим це не було дано. Гностики, або як їх називає О. Хосроєв, гностицисти, не визнавали церковної ієрархії, тому й не мали своєї єдиної церкви; для формування своїх догматів часто використовували різноманітні, у тому числі й небіблійні, традиції, проявляючи індивідуалізм у творчості³³. Дослідник раннього християнства в Єгипті використовує також і термін «гностики», але стосовно adeptів деяких нехристиянських філософських віровчень, котрі претендували на володіння вищим знанням — гнозисом.

Думка О. Хосроєва видається нам цілком слушною, адже розставляє певні акценти у дуже запутаній і складній темі. Однак, через бажання уникнути ще більшої плутанини у широкому спектрі різноманітних філософських і релігійних течій гностичного профілю, а також з огляду на велику

²⁹ Моммзен Т. История Рима. — СПб., 1993. — С. 253.

* Від грецької Γνωσις — знання.

³⁰ Федосик В. Киприан и античное христианство. — Минск, 1991. — С. 52; Оршиш В. Античная философия и происхождение христианства. — Минск, 1986. — С. 76.

³¹ Дреус А. Происхождение христианства из гностицизма. — М., 1930. — С. 64–66.

³² Лившиц Г.М. Происхождение христианства в свете рукописей Мертвого моря. — Минск, 1970. — С. 171.

³³ Хосроев А. Из истории раннего христианства в Египте. На материалах коптской библиотеки из Наг-Хаммади. — М., 1997. — С. 258–259.

кількість досліджень, на деякі з яких ми посилаємося, будемо використовувати традиційний термін «гностики» і «гностицизм» по відношенню до усього строкатого розмаїття цього вчення. Немає сумнівів, що вчення гностиків зробило свій вагомий внесок у формування концепції єдиного бога-творця, навколо якої й відбувались майже всі релігійно-філософські пошуки перших трьох століть нової ери³⁴. Разом з тим, гностицизм став головним суперником формування ортодоксального церковного християнського віровчення у тому вигляді, в якому воно сформувалося у IV ст.

До сповідування гностицизму в класичному розумінні цього поняття міг прийти будь-хто: чи-то служитель християнського культу, сповнений прагненням пізнання Бога через розум, чи людина римської традиційної культури, перебуваючи у стані незадоволення своїх духовних потреб, або філософ у стані пошуку сенсу буття тощо. Для багатьох громадян поліетнічної Римської імперії у II–III ст. пізнання нової релігії Христа було можливим через посередництво розумового пізнання, тож у такій ситуації гностицизм як явище справив глибокий вплив на становлення і поширення християнства у пізньоримському суспільстві.

Єдиної цілісної системи гностичного вчення не існувало, творів адептів цієї системи теж майже не дійшло до нас. Збереглися тільки окремі свідчення їх противників, за якими можна скласти певне уявлення про основні постулати гностиків. Серед таких авторів виділяються Іринеї Ліонський, Іпполіт, Климент Александрійський, Тертуліан, Єпіфаній³⁵. М.Е. Поснов запропонував ділити представників гностицизму на східних, або сирійських, і західних, александрійських. До східних гностиків належали офіти, Сатурніл, Василід, Маркіон; до західних — Карпократ і Валентин³⁶. Інтерес до пізнання Бога через міркування почав проявлятися як у середовищі філософсько-орієнтованої розумової інтелігенції римського суспільства, так і серед вже сформованих у своїх поглядах перших християн.

Гностицизм є яскравим зразком релігійного еkleктизму, який частково торкався античних світоглядних основ з ідеями християнства³⁷. Основними загальними рисами, притаманними усім різновидам гностичного вчення,

---

³⁴ Детальніше про взаємини гностицизму з християнством див.: *Оргши В.П.* Античная философия и происхождение христианства. — Минск, 1986; *Древс А.* Происхождение христианства из гностицизма; *Поснов М.Э.* Гностицизм II века и победа христианской Церкви над ним. — Брюссель, 1991; *Трофимова М.К.* Историко-философские проблемы гностицизма. — М., 1979; *Лившиц Г.М.* Происхождение христианства в свете рукописей Мартова моря.

³⁵ *Оргши В.П.* Античная философия и происхождение христианства. — Минск, 1986. — С. 76.

³⁶ *Поснов М.Э.* Гностицизм II века и победа христианской Церкви над ним.

³⁷ *Трофимова М.К.* Историко-философские проблемы гностицизма. — С. 51.

стали дуалізм*, деміургізм**, докетизм***, трихотомія****, а також індивідуалізм і містицизм, протиставлення духовного божественного начала матеріальному і гріховному світові³⁸. Теоретичні погляди гностиків обертались навколо чотирьох основних понять: бог, деміург, матерія, Христос. Головна ідея цього вчення — існування вищого езотеричного знання (гнозису), доступного тільки обраним. В.П. Оргіш називає гностиків першими богословами, мотивуючи це тим, що вони вперше сформулювали християнське вчення як певну теософію, котра складається з євангельських мотивів, ідей платонізму, а в основі усього лежить іудаїзм, грецька філософська думка та визнання Христа посередником між богом і людьми³⁹. В атмосфері активних ідеологічних пошуків у римському суспільстві дуалістичне вчення гностиків набуло значної популярності. Насамперед людей приваблювала гностична ідея самопізнання і самозаглиблення, відхід від гострих і наболілих соціальних проблем. Це давало можливість певною мірою компенсувати втрату людьми життєвих орієнтирів⁴⁰.

Існує значна кількість літератури, присвяченої гностицизму, однак залишається ще багато маловивчених і дискусійних питань. Серед них, наприклад, цікавим і невирішеним є питання поширення гностиками свого вчення. Сам факт популярності гностицизму не викликає сумнівів, однак проблема способів залучення нових віруючих достеменно не вивчена. Втім, вплив ідей гностиків на релігійно-філософське життя Римської імперії неоціненний.

Однак гностицизм пустив своє коріння не тільки у християнство. Одним з вчень, котре і мало в своїй основі гностичні мотиви, стало маніхейство — синкретичне дуалістичне релігійне вчення, засноване у III ст. персом з почесним псевдонімом Мані***** (справжнє його ім'я — Сураїк, син Фатана; у християнських авторів він згадується як Курб'ік)⁴¹. Основу маніхейства склали вавилонсько-халдейські, іудейські, іранські, християнські та гностичні ідеї. Після зороастризму і мітраїзму маніхейство стало одним з

* Дуалізм (від лат. dualis — двоїстий) — релігійне і філософське вчення, котре визнає основою буття існування двох рівноправних незалежних антагоністичних начал — духа й матерії.

** Деміург — творець видимого світу у гностиків, нижчий бог.

*** Докетизм — одне з найстаріших еретичних християнських вчень. Його прибічники заперечували реальність страждань Христа.

**** Трихотомія — поділ цілого на три частини.

³⁸ Федосик В.А. Киприан и античное христианство. — С. 52.

³⁹ Оргіш В.П. Античная философия и происхождение христианства. — С. 76.

⁴⁰ Апокрифы древних христиан: Исследования, тексты, комментарии. — М., 1989. — С. 168–169.

***** Мані — дух, розум.

⁴¹ Соловьев В.С. Маніхейство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Петербург, 1890–1907.

найвпливовіших у світі іранських культів. Мані прагнув об'єднати усі популярні на той час віровчення в одне. Він проголосив себе останнім і найголовнішим пророком, чим накликав на себе ненависть прибічників християнства, зороастризму, іудаїзму, буддизму, індуїзму, чиїх пророків він посмів поставити нижче за себе.

Прибічники вчення Мані дотримувались суворої стриманості в їжі, статевому житті й фізичній праці. Ті, хто не міг відмовитись від цих людських земних задовольень, не мали права поповнювати ряди віруючих маніхейців, але вони могли врятувати себе, усіяко допомагаючи общині. Самі віруючі поділялись на слухачів, обраних і досконалих. Тож, як бачимо, в маніхейській общині простежувались зачатки ієрархічної церковної системи. У Мані були свої апостоли, є вказівки на існування єпископів і навіть верховного патріарха. Про літургію маніхейців нам відомо тільки те, що під час богослужінь віруючі співали гімни під акомпанемент лютні й читали священні книги. Уривки творів Мані збереглися серед арабських вчених X ст. Серед найбільш відомих його праць — «Сабуракан», «Книга таємниць», «Євангеліє», «Справи гігантів», «Світло достовірності і підґрунтя або настанови для слухачів» тощо. Остання книга була перекладена латиною і поширена в Західній Римській імперії під назвою «*Epistola fundamenti*».

Географія поширення маніхейства дуже широка — з Персії воно розповсюдилось по всій Римській імперії, а також у Китаї та Сибіру. У VI ст. було поширене серед согдійців, котрі, увійшовши до складу Великого тюркського каганату, не зрадили своєму культу, а навпаки — поширювали це вчення серед тюрків. Серед відомих людей було багато прибічників маніхейства. Наприклад, Аврелій Августин, до того, як стати запеклим християнином, протягом кількох років сповідував вчення Мані. Посол тюркського кагана до візантійського імператора Маніах (согдієць за походженням) теж був адептом цього вчення, про що красномовно свідчить саме його ім'я, що перекладається як «брат Мані». Однак наприкінці III — у IV ст. маніхейці викликали підозру в Римській імперії, подекуди ставлення до них серед населення було досить ворожим. Це, очевидно, пояснюється великими масовими заворушеннями, спровокованими в Римі саме адептами маніхейства⁴². Недовіра існувала також через іранське (а отже, незрозуміле, таємниче й чуже) походження цього віровчення. Слід зазначити, що прибічники культу Мані, в свою чергу, ставились до римлян і Риму взагалі вкрай неприязно. За правління імператора Діоклетіана здійснювалися масштабні гоніння на маніхейців. Скоріше за все, каральні заходи стали відповіддю влади на безчинства, вчинені нібито під проводом осіб, які сповідували культ Мані. Імператор наказав стратити організаторів, книги спалити, а тих учасників бешкету, кого не спалили й не повісили, вислати за межі Риму на рудники,

---

⁴² Буркхард Я. Век Константина Великого. — М., 2003. — С. 176.

забравши в них усе майно⁴³. Основна ж причина гонінь криється, скоріш за все, у небажанні влади втрачати свої позиції в ідеологічній сфері суспільного життя. Маніхейство виявилось сильним культом з потужною ідеологічною основою, воно складало конкуренцію не тільки традиційній римській релігії, яка вже віджила своє, а й іншим віруванням, що міцно утвердились на той час в імперії, у тому числі й християнству.

З кінця III ст. маніхейство на деякий час перестало бути провідним «гравцем» на ідеологічно-релігійній арені. Принаймні, в джерелах ми зустрічаємо небагато відомостей про нього. У IV ст. настає зоряний час християнства — розпочинається його історія від гонінь до утвердження, від оформлення ортодоксальної доктрини до боротьби з ересями тощо. Лише з V ст. світ знову заговорить про маніхейство, але вже у контексті боротьби його з християнством. Так чи інакше, але вчення Мані проіснувало до X, або й навіть до XI ст. Жорстокі гоніння не завадили його розвитку. Воно довело свою популярність і життєздатність своїми трансформаціями, такими як ересі павликіан, богомилів, кафарів і альбігойців.

Переломний момент в історії ідеологічних пошуків стався у VI ст. за правління імператора Юстиніана I. Головним девізом його правління стало гасло: «єдина держава, єдиний закон, єдина Церква»⁴⁴. Християнство в цей період остаточно утверджується у державі і пускає глибоке коріння в суспільстві. Візантійська імперія тільки відтепер цілком правомірно може іменуватися християнською імперією.

Отже, пошуки ідеологічної основи у ранньовізантійському суспільстві відбувалися у досить непростих умовах. Велика кількість різноманітних релігій, культів, вчень не створювала відчуття стабільності. Потрібна була інша консолідуюча сила, котра мала відповідати запитам людини нової епохи. Такою силою стало християнство з його ідеями про єдинобожжя, до сприйняття яких громадяни імперії вже були підготовлені.

---

⁴³ Там же.

⁴⁴ *Войтович Л., Домановський А., Козак Н.* Історія Візантії. Вступ до візантиністики. — Львів, 2011. — С. 95.